

Сергій Шумило

ORCID iD 0000-0001-7041-7766

Олександр Алфьоров

ORCID iD 0000-0003-4896-2762

УДК 930.2:929.651 «18/19»

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.1

ПЕЧАТКА «КОЗАЦЬКОГО» СКИТУ «ЧОРНИЙ ВИР» НА АФОНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVIII — ПОЧАТОК XIX ст.)

У статті досліджується печатка «козацького» скиту на Афоні «Чорний Вир» («Мавро Вир») другої половини XVIII — початку XIX ст. Її зображення було віднайдене в українських й іноземних архівах серед трьох документів скиту за 1758, 1766 і 1802 рр. У додатках публікуються два документи скиту цієї епохи. Встановлено, що печатка «Чорного Виру» не тільки становить історичну цінність, а й являє собою зразок українського сфрагістичного мистецтва й має художню вартість. Її вивчення відкриває нову сторінку історичних і духовно-культурних зв'язків України та Афону ранньомодерної доби.

Ключові слова: Чорний Вир, Скит Різдва Богородиці, «козацький» скит, Афон, Свята Гора, печатка.

Sergiy Shumylo, Oleksandr Alforyov

SEAL OF THE “COSSACK” SKETE “BLACK WHIRLPOOL” AT ATHOS (LATE 18th — EARLY 19th c.)

The article examines and first introduces into scientific circulation the seal of the “Cossack” skete on Mount Athos “Black Whirlpool” (“Mavro Vyr”) of the 18th — early 19th centuries. Its image was found in Ukrainian and foreign archives among three skete documents of 1758, 1766 and 1802. For the first time, two skete documents from this era are published in applications. Based on the analysis of archival sources, little-known facts are revealed, in particular regarding the status of the Black Whirlpool as a self-governing skete on Mount Athos. It has been established that the seal of the Black Whirlpool has not only historical value, but also represents an example of Ukrainian printing art and also has artistic value. This seal is an important confirmation and attribute of the official status of the monastery. This status of a self-governing skete and the national composition of its inhabitants are indicated on the seal itself, which in itself is a significant historical evidence. The study introduces scientific novelty in the context of studying the historical, spiritual and cultural ties between Ukraine and Athos in the early modern ages.

Key words: Black Whirlpool, Nativity of the Virgin Mary Skete, “Cossack” skete, Athos, Holy Mountain, seal.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Шумило С., Алфьоров О., 2020

Основна функція печаток — юридичне підтвердження легітимності документа, фіксація власності або ж її верифікація в економічній системі. Таким чином, документи, завірені печаткою, мають офіційний статус. З огляду на це сфрагістика (з грец. Σφραγίς — печатка), як спеціальна іс-

торична дисципліна, вивчає печатки, пломби, молідовули, булли, геми, скарабеї, керамічні та гончарні клейма, тавра та циліндри стародавнього світу. Водночас зображення або написи на печатках у дослідженнях, де джерельна база є обмеженою, подекуди відкривають значний інформаційний потенціал. Застосування палеографії та іко-

нографії для роботи з церковною сфрагістикою приводить до практичних результатів міждисциплінарного змісту. Через те оприлюднення раніше незнаних джерел української сфрагістики є актуальним завданням українських істориків.

У статті вперше аналізується інформація про печатку «козацького» скиту на Афоні «Чорний Вир». Щодо цього осередку духовності на Святій Горі трапляється незначне коло згадок у літературі про Афон XIX–XX ст., до того ж всі вони спорадичні. Комплексне дослідження донедавна було відсутнє. Відновлення цілісної картини появи та долі цього скиту присвячені праці С.В. Шумила — результати роботи останнього десятиріччя (Шумило С., 2015. С. 29; його ж, 2016. С. 214–246; його ж, 2017. С. 69–77).

Грунтовні дослідження афонської сигіллографії, на превеликий жаль, ще чекають свого дослідника. Слід наголосити, що афонська печатка безперечно спадкує глибші, візантійські, традиції, а через це інтерес до її дослідження останнім часом зростає. Зокрема, вступні праці про поствізантійську та афонську сфрагістику нещодавно опублікували В. Ченцова (Tchentsova V., 2015. Р. 263–279) та Є. Чернухін (Чернухін Є., 2019. С. 88–100).

Метою статті є введення до наукового обігу незаново сфрагісу з афонського «козацького» скиту в контексті історії українського чернечого осередку. Основні завдання розвідки: описати печатку скиту «Чорний Вир» та проаналізувати документи скиту, валідовані нею.

«Козацький» скит «Чорний Вир» (інша назва на грецький манер — Μαύρος Βήρος, тобто «Мавро Вир») був заснований на горі Афон (нині автономна чернеча республіка у складі Греції) при болгарському монастирі Зограф колишнім бунчуковим товаришем Ніжинського полку ієросхимонахом Григорієм (Голубом) у 1744–1747 рр. Зв'язки Голуба з аристократією Гетьманщини (спорідненість з гетьманськими родами Самойловичів та Скоропадських, полковничою родиною Горленків, сімействами Марковичів, Мировичів, Чарнишів (Алфьоров О., 2012. С. 125, 141, 145)) і керівництвом Запорозької Січі дали йому змогу створити скит на Афоні та знайти підтримку на забезпечення останнього.

Печатка «Чорного Виру» до цього часу не стала об'єктом дослідження. Її відтиск зберігся на трьох оригінальних документах від 15 березня 1758 р., 1 травня 1766 р. та недатованого дня квітня 1802 р. У цій статті вперше до наукового обігу запроваджуємо два з трьох названих документів (див. *Додатки 1 та 2*). Аналізуючи ці документи,

наведемо їх короткий зміст та передумови укладання.

Документ 1758 року. 15 березня 1758 р. ієродиякон Чернігівського Єлецького монастиря о. Іоасаф (в миру Іван Юхимович Петренко, спадковий козак Киселівської сотні Чернігівського полку) отримав у скиту «Чорний Вир» письмове посвідчення про те, що він «у Святій Горі Афонській в нашому скиті Різдва Пресвятої Богородиці, монастиря Зографського, названого Мавровиром Руським, через деякий час постійно жив, і з братією, чесно, трезвенно і доброзичливо перебував» (*Додаток 1*). Документ підписаний дикеем скиту схимонахом Кіріаком і скріплений скитською печаткою¹.

З архівних матеріалів видно, що ієродиякон Іоасаф у жовтні 1756 р. вночі втік від самодурства ігумена Чернігівського Єлецького монастиря. З Чернігова він подався до Мошногогірського монастиря Переяславської єпархії на Правобережній Україні, а звідти за місяць — на Афон, у скит Різдва Богородиці «Мавровир Руський» (він же «Чорний Вир»), де прожив більше року. Отримавши там вищезгаданий документ, засвідчений скитською печаткою, він у березні 1758 р. вирушив назад до України. Шлях ієродиякона Іоасафа додому пролягав через Запорозьку Січ (імовірно, за дорученням скитського начальства), а потім Межигірський монастир, що вважався «духовним патроном» Війська Запорозького. Звідси в листопаді 1758 р. він повернувся до Чернігова, де був допитаний і прийнятий назад у Єлецький монастир². Цей документ цікавий ще й тим, що засвідчує зв'язок між «Чорним Виром» і Запорозькою Січчю.

Документ 1766 р. У справі про переїзд з Афону до Михайлівського Золотоверхого монастиря насельника Зографської обителі монаха Серапіона (Луговського), колишнього козака Миргородського полку, фіксуємо другу печатку скиту³. У донесенні від 3 липня 1767 р. на ім'я київського митрополита Арсенія (Могилянського) він повідомляє про себе таке:

«Народжений я у Миргородському полку. У 1762 р. я з Запорозької Січі човном, за своїм бажанням, до Святої Гори Афонської заради отримання монашеського чину поїхав. Після прибуття свого до Афонської гори за своїм бажанням у Свято-Зографському болгарському монастирі архимандритом Аркадієм у рясофорного монаха пострижений був 9 травня 1763 р. та замешкав у цьому монастирі до 1766 р.»⁴

Зі справи дізнаємося, що монах Серапіон з 1763 до 1766 рр. мешкав у Зографському мо-

¹ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). Ф. 679. Оп. 1. Спр. 762. Арк. 1–9.

² Там само.

³ Центральний державний архів України у м. Києві (ЦДАУК). Ф. 127. Оп. 162. Спр. 35. Арк. 1–12.

⁴ Там само. Арк. 1–1 зв.

настирі, а останні два тижні у «Чорному Вирі», де й отримав 1 травня 1766 р. документ від дикєа скиту ієромонаха Серафіма. Свідцтво підтверджене підписом та скитською печаткою⁵.

У своїх показаннях монах Серапiон (Лугоський) надає цінні свідчення, зокрема про те, що на момент його перебування на Афоні там проживав 41 «руський підданий»⁶. Це важливе уточнення щодо кількості насельників «Чорного Виру» у 60-ті роки XVIII ст., засвідчене безпосереднім очевидцем.

Документ 1802 року. Третій відомий на сьогодні відтиск скитської печатки зберігся на свідцтві монахові Павлу (Додаток 2). Відповідно до нього дикей (скитоначальник) «Чорного Виру» ієросхимонах Ієсей засвідчує гідну поведінку останнього й дозволяє покинути обитель для переїзду до Молдови чи Росії⁷.

Печатка скиту «Чорний Вир», що стоїть на вищезгаданих трьох документах, являє собою овальний чорнильний відбиток розміром 52х47 мм (рис. 1). Між двох довколишніх ліній напис, що розпочинається з інвокаційного хреста у вигляді розетки, створеного у формі чотирьох видовжених пелюсток, доданих з різних сторін до крапки: +СИИА ПЕЧАТЪ СКИТУ РУСКАГО ПРОЕИВАЕМАГО МАВРОВИРА. Оскільки скит і його головний храм (кіріакон) були посвячені на честь Різдва Богородиці, то, відповідно, це знайшло відображення й на скитській печатці. Зокрема, у центрі печатки подано агіографічний сюжет Різдва Пресвятої Богородиці: праворуч на високому ліжку напівлежить мати Диви Марії — свята праведна Ганна. За її спиною дві видовжені подушки підтримують жінку. Права нога Ганни випростана уперед, з-під сукні видно оголені пальці ноги — деталь, нехарактерна для цієї іконографії. Голова праведної Ганни покрита мафорієм (чотирикутною накидкою), а над нею зображений німб. Її права рука протягнута до двох жінок, одна тримає щойно народжене немовля — Діву Марію, а інша пропонує Ганні дари. Їхні голови ледь схилені й покриті накидками. Знизу композиції на колінах стоїть жінка-сповитуха (акушерка), її хвилясте волосся розпущене, ліва рука опущена у велику купіль на підставці з водою, вона готується до омивання новонародженої Богородиці. Загальне тло обрамлюють тканини, що згори перев'язані й створюють ефект балдахіну. Всі фігури та предмети мають вертикальну й наискісну перехрещену штриховку.

Слід звернути увагу на палеографічні особливості напису. Так, літера «з» у слові «ПРОЕИВАЕ-

МАГО» ретроградна. Водночас у слові замість літери «Ы», що відповідало б церковно-слов'янській мові, вжито літеру «И», що є наслідком українізму в написі. Разом із тим слово «СИИА» написано через «і» вісімкову, а не десяткову.

Виглядає достатньо цікавим проставлення печатки в документі 1802 р. у верхньому лівому куті.

Колобораційні формули: «зарукою нашею, печатію скутскою данно сїє Свѣдѣтельство Стогврскогѡ сѡвѣта изугравскогѡ Рождества Пресѣтыя Бѣцы. Схимонах Кыринакъ дѣкевъ съ Братією» (1759); «за подписаниємъ началствующаго руки і с приложениємъ Храмовыя Печати» (1766); «Ієросхимонахъ Ієссей Началникъ зъ Братією» (1802)⁸.

Рис. 1. Відбиток матриці печатки афонського скиту «Чорний Вир»

Наявність у обителі окремої скитської печатки засвідчує, що це була не просто одна зі звичайних келійних обителей при монастирі. Йдеться про статус скиту, який хоч і підпорядковувався кіріархальному монастирю Зограф, але мав права і повноваження самоврядування й не був цілковито залежним від керівництва болгарського монастиря. З огляду на це варто звернути увагу, що на печатці Чорновирської обителі вказано: «ПЕЧАТЪ СКИТУ РУСКАГО». Оскільки печатка є атрибутом офіційного статусу будь-якої організації чи установи, то тут ми бачимо, що на самій печатці засвідчено її статус як самоврядного скиту

⁵ Там само. Арк. 3а — 5.

⁶ Там само. Арк. 3а.

⁷ Російський державний історичний архів (РДІА). Ф. 796. Оп. 83. Спр. 870. Арк. 4.

⁸ 1. ДАЧО. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 762. Арк. 4. 1758 р.; 2. ЦДІАУК. Ф. 127. Оп. 162. Спр. 35. Арк. 5. 1766 р.; 3. РДІА. Ф. 796. Оп. 83. Спр. 870. Арк. 4. 1802 р.

і навіть визначено її національний склад — «руський». Це вкотре доводить, що скит цей мав чіткі етнічні ознаки його насельників.

Після грецької революції 1820-х років і занепаду Задунайської Січі, яка була основним ктитором і постачальником послушників для скиту, «Чорний Вир» занепав. Тоді ж, імовірно, було втрачено і скитську печатку.

Згодом неодноразові спроби відновити «Чорний Вир» як «руський скит» у другій половині XIX ст. щоразу наражались на спротив священоначалія болгарського Зографського монастиря, яке цього разу побоювалось допускати до себе іноетнічну братію (Шумило С., 2016. С. 214–246). Якот, ігумен сусіднього афонського Есфігменського монастиря о. Герасим (Смірнакіс) у 1903 р. писав про те, що Зографський монастир неодноразово відмовляв допустити заселення і відновлення скиту «Мавро Вир» руськими ченцями, навіть незважаючи на те, що Руський Пантелеймонівський монастир на Афоні також кілька разів порушував це питання (Σμυρνάκης Γ., 1903. Σ. 561–562).

До нашого часу зберігся лист болгарського Бранницького єпископа Неофіта (Ніколова), написаний між 1904 та 1908 рр. на ім'я зографського ігумена Григорія. Це відповідь на запит останнього щодо ініціатив якихось руських ченців з відновлення «Чорного Виру». Розширений огляд цього документа було здійснено в 2015 р. після отримання в архіві Зографського монастиря повного його тексту (Шумило С., 2016. С. 214–246).

З листа дізнаємось, що після чергової російсько-турецької війни 1877–1878 рр. до Зографського монастиря: «... знову почали приїжджати і брати чернечий чин руси з місцевості довкола Дунаю, з яких ми застали чимало. Один з цих русів на ім'я Пахомій з монастирського благословення відійшов на Чорний Вир, єдино аби подвизатися там і читати правило в церкві та розпалювати кадило; але цей монах таємно, незважаючи на своє послушання і обов'язки, почав робити кордони на свій розсуд, шукати закопані вули (написи як грамоти на володіння) по великих каменях та товстих деревах і врешті-решт зробив печатку з образом Різдва Богородиці і по колу напис “Русский на Афоне Черно-Вирский Скит Рождества Пресвятыя Богородицы”». Далі владики Неофіт продовжує: «Про це його діяння дізнався піп Кусано (ієромонах Ієроним), який у вільний час ходив на Чорний Вир і жив там. Тривалий час цей ієромонах, хоча й росіянин з Велико-Росії, намагався розвідати таємниці монаха Пахомія і тільки через два роки зміг обманом забрати його печатку

і знайти викопані ним вули в лісі і передати монастирю. Ця печатка, наскільки я пам'ятаю, довго зберігалась у скрині в старій бібліотеці, а потім — за ігуменства покійного Климента я бачив її між волоськими хрисовулами, коли вони були в старому дохії»⁹.

З повідомлення стає зрозуміло, що у 80-ті роки XIX ст. була здійснена спроба відновити скит «Чорний Вир», однак на це не було отримано благословіння болгарського священоначалля Зографського монастиря. Чи була згадана тут скитська печатка виготовлена заново, чи це була стара оригінальна печатка скиту, достеменно невідомо. З огляду на тенденційність оповідань єп. Неофіта, тим паче записаних ним через багато років по пам'яті й з чужих переказів, не можна гарантувати, що його опис печатки є точним.

Єпископ Неофіт, схильний до болгарських шовіністичних настроїв, у своєму листі наполегливо рекомендує ігумену Зографського монастиря залишатися «непіддатливим» і не відступати на майбутнє навіть «перед різними видами насильства» стосовно спроб руських святогірців відновити «Чорний Вир»¹⁰. Владика змальовує всіх «руських ченців» (як українців, так і росіян) у вкрай негативних тонах, обзиває їх п'яницями, скандалістами і навіть псевдомонахами. Крім того, він радить ігумену знищити скитську печатку: «Мусите пошукати ту печатку і як знайдете — знищити її, тому що в братстві може знайтися який інший Юда, який може її вкрасти й передати якомусь русину, що марить Чорним Виром, а це зло спричинить, набагато більше зло»¹¹.

Єпископ Неофіт, колишній протосингел Болгарського екзархату і ректор болгарської семінарії в Константинополі, був доволі впливовим ієрархом у Болгарській церкві. Остання ж на той час перебувала у стані схизми з Константинопольським патріархатом. Через це можна припустити, що ігумен Зографського монастиря дослухався владичих рекомендацій. Причини такої агресивної протидії цього впливового болгарського ієрарха спробам відновлення «Чорного Виру» пояснює ігумен сусіднього грецького монастиря Есфігмен і очевидець тих подій архимандрит Герасим (Смірнакіс). Він повідомляє, що Неофіт не приховував свого небажання приймати в обитель руських ченців через те, що побоювався, аби вони таким чином не захопили весь Зографський монастир і не вигнали з нього болгар (Σμυρνάκης Γ., 1903. Σ. 560–561). Слід зауважити, що наприкінці XIX — початку XX ст. спостерігалось погіршення відносин між урядами Болгарії і Російської імпе-

⁹ Архів Болгарського Зографського монастиря на Афоні (АБЗМА). История за Скито Чернь Виръ. Препис от писмото на Браницкия епископ Неофит до архимандрита Григория, игумен на Свещената Зографска обител. Рукопис. 62 арк. Арк. 15–18.

¹⁰ Там само. Арк. 23–24, 28.

¹¹ Там само. Арк. 17–18.

ДЖЕРЕЛА

1. Алфьоров О. Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половина XVI — кінця XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2012. 233 с.
2. Чернухін Є. Печатки й штампи монастирів, скитів і келій на горі Афон за документами XVIII–XIX ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2019. Вип. 29–30. С. 88–100.
3. Шуμιло С. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. К.: Издательский отдел УПЦ, Международный институт афонского наследия в Украине (МИАНУ), 2015. 120 с.
4. Шуμιло С. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе. *Афон и славянский мир: мат.-лы Междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских монахов на Святой Горе (Київ, 21–23 мая 2015 г.)*. — Афон: Русский Свято-Пантелеимонов монастырь на Афоне, 2016. С. 214–246.
5. Шуμιло С. Козацький скит «Чорний Вир» на Афоні у XVIII ст. за маловідомими архівними джерелами. *Церква — Наука — Суспільство: питання взаємодії: мат.-ли 15-ї Міжнар. наук. конф. (Київ, 29 трав. — 3 чер. 2017 р.)*. Київ, 2017. С. 69–77.
6. Αρχείο Πρωτάτου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων [Αθωνικά Σύμμεικτα 2] / ed. Χ. Γάσπαρης. Αθήνα, 1991. 320 σ.
7. Tchentsova V. A. Corpus of Post-Byzantine Seals: Research cataloguing project. Byzantine and Rus' Seals: матер. Міжнар. колоквіуму Русько-Візантійської Сигіллографії (Київ, 13–16 вер. 2013 р.). Київ, 2015. С. 263–279.
8. Σμυρνάκης Γ. Τὸ Ἁγίον Ὄρος. Αθήνα, 1903. 650 σ.

REFERENCES

1. Alfiorov, O. (2012). Rol kozatsko-starshynskoho rodu Holubiv v istorii Ukrainy druhoi polovyny XVI — kintsia XVIII st. [The Role of the Cossack Officers' Family in the History of Ukraine in the second half of the 16th — late 18th century]. Dysertatsiia kand. ist. nauk., Nats. ped. un-t im. M. P. Drahomanova, Kyiv, 233 p. [in Ukrainian].
2. Archeio Protatou. Epitomes metabyzantinon engraphon Protatos [Archive. Abstracts of Post-Byzantine Documents]. (1991). *Athonika Symmeikta*, 2. Ed. X. Gasparēs. 320 p. [in Greek].
3. Chernukhin, E. (2019). Pechatky i shtampy monastyriy, skytiv i kelii na hori Afon za dokumentamy XVIII–XIX st. z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V. I. Vernadskoho [Seals and Stamps of Monasteries, Sketes and Cells on Mount Athos According to Documents of the 18–19 centuries from the Holdings of the Institute of Manuscripts of V. Vernadsky National Library of Ukraine]. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 29–30, 88–100 [in Ukrainian].
4. Smyrnákēs, G. (1903). Tò Hágion Óros [Mount Athos]. Athena, 650 p. [in Greek].
5. Shumylo, S. V. (2015). «Dukhovnoie Zaporozhie» na Afone. Maloizvestnyi kazachii skit «Chernyi Vyr» na Sviatoi Gore [“Spiritual Zaporozhie” on Athos. Little-known Cossack skete “Black Whirlpool” on Holy Mountain]. Kyiv, 120 p. [in Ukrainian].
6. Shumylo, S. V. (2016). Afonskii skit «Chernyi Vyr» i popytki vossozdaniia novogo Rusika v XVIII v. na Sviatoi Gore [Athos skete “Black Whirlpool” and Attempts to Recreate the New Rusik in the 18 century on Holy Mountain]. *Afon i slavianskii mir*. Materialy mezhhdunar. nauch. konf., posv. 1000-letiiu prisutstviia russkikh monakhov na Sviatoi Gore. Kiev, 21–23 maia 2015 g. Athos: Sviato-Panteleimonov monastyr na Afone, 214–246 [in Greek].
7. Shumylo, S. V. (2017). Kozatskyi skyt «Chornyi Vyr» na Afoni u XVIII st. za malovidomymy arkhivnymy dzherelamy [Cossack Skete “Black Whirlpool” on Athos in the 18 century according to Little Known Archival Sources]. *Tserkva — Nauka — Suspilstvo: pitannia vzaiedodii*. Materiale 15-i mizhнародnoi naukovoï konferentsii (29 travnia — 3 chervnia 2017 r.). Kyiv, 69–77 [in Ukrainian].
8. Tchentsova, V. A (2015). Corpus of Post-Byzantine Seals: Research cataloguing project. *Byzantine and Rus' Seals: mater. mizhnar. kolokviumu Rusko-Vizantiiskoi Syhillohrafii*, 13–16 ver. 2013 r., 263–279, Kyiv. [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 10.04.2020 р.